

آسیب‌شناسی اخلاق سیاسی جامعه ایمانی در سوره حجرات با استفاده از تحلیل ساختاری - مضمونی

غلامرضا بهروزی لک^۱

علی بختیاری^۲

تاریخ دریافت: ۳۰ دی ماه ۱۴۰۲ . تاریخ پذیرش: ۳۰ خرداد ماه ۱۴۰۳ . نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

قرآن کریم به عنوان کتاب جامع هدایت، احکامی را برای سعادت فردی و اجتماعی در تمام عرصه‌ها، از جمله مسائل اخلاق سیاسی بنا نهاده است. در این میان، در سوره مبارکه حجرات، اصول مهم سیاسی در ارتباط با مؤمنین و حاکمیت اسلامی بیان شده است. این مقاله درصدد است دلالت‌های اخلاق سیاسی سوره حجرات را با نگاه تفسیر ساختاری - مضمونی بررسی کند. تفسیر ساختاری، بیشتر به دنبال دستیابی به غرض سوره است، و با متن مورد نظر در راستای کشف غرض سوره ارتباط دارد؛ ولی در تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل متن، از کوچک‌ترین واحد متن، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد؛ لذا با کار بستن این دو روش و رسیدن به شبکه مضامین که از فرایند داده‌کاوی به صورت کمی و کیفی از طریق شباهت‌ها و مفهوم‌سنجی بین داده‌ها انجام گرفت، دلالت‌های اخلاق سیاسی سوره، تنظیم و غرض محوری سوره کشف گردید. در نهایت، این سوره با ۱۵ مضمون پایه، و سرفصل‌های «عدم اطاعت پذیری از حاکمیت، مرجعیت نداشتن حاکمیت برای مردم، مشکلات تربیتی مؤمنین، مشکلات عقیدتی مؤمنین، شاخصه ایمان واقعی، توجه به نظارت دائمی خداوند» به عنوان مضامین سازمان‌دهنده، و در پایان، ۳ مضمون فراگیر آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به حاکمیت اسلامی، آسیب‌شناسی رفتاری مؤمنین در جامعه ایمانی و آسیب درمانی، مقاله به سمت غرض محوری سوره حجرات یعنی «آسیب‌شناسی رفتاری - عقیدتی جامعه ایمانی» در حوزه اخلاق اسلامی رهنمون گشت.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، سوره حجرات، تحلیل ساختاری، تحلیل مضمون، اخلاق سیاسی.

۱. استاد تمام علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران؛ behroozlak@gmail.com.

۲. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه، فارغ التحصیل ارشد رشته علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران؛ (نویسنده مسئول) Lasarat.ali@gmail.com.

مقدمه

اخلاق از دیرباز یکی از شاخه‌های حکمت عملی و همنشین با سیاست قلمداد شده است. با پیدایش علوم مضاف و نگاه‌های جهت‌دار به علوم، اخلاق سیاسی توانست با رویکرد «بیان التزام‌ها و بایدها و نبایدها» جای خود را در حوزه سیاست باز کند، و به مسائلی از قبیل رابطه حاکمیت با مردم، عدالت محوری، تقوای سیاسی و مردم‌گرایی و ... بپردازد. نظر به اینکه شهر مدینه، پایگاه نظام سیاسی رسول خدا(ص) قلمداد می‌شد، در سوره حجرات، سرفصل‌های مهمی در حوزه اخلاق سیاسی و ارتباط حاکمیت و مردم، و مردم با یکدیگر بیان شده است. از این رو تفسیر و تبیین دلالت‌های آن در حوزه اخلاق با توجه به حضور پیامبر و اشراف مدیریتی ایشان، لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

در نوشتار حاضر، دلالت‌های این سوره، با روش تفسیر ساختاری-مضمونی، تنظیم و ارائه شده است؛ لذا مسئله اصلی این مقاله، داده‌های برآمده از این دو روش به لحاظ حوزه اخلاق سیاسی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. همچنین سوالات فرعی این مقاله، از جمله: چیستی غرض محوری سوره، چیستی مضامین سوره حجرات، و ارتباط غرض محور با مضامین و ... پلی برای استخراج داده‌های این سوره به شمار می‌آیند.

سابقه پژوهشی این مسئله در میان پژوهشگران، عمدتاً بر نگارش موضوعاتی پیرامون تحلیل رفتار سیاسی-اجتماعی در این سوره، دریافت ظرافت‌های بیانی و پیوندهای متنی و سبک و سیاقات سوره متمرکز شده است. از آن موارد و برای نمونه می‌توان به مقالاتی همچون: «آسیب‌شناسی جامعه نبوی از منظر سوره حجرات» (کوراوند، ۱۴۰۰، ص ۱۵۱-۱۷۲)، «تربیت سیاسی از منظر قرآن کریم با رویکرد تدبیر سوره‌ای» (بهشتی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۲۲۳-۲۴۹) و «کاربست نظریه انسجام متن در سوره مبارکه حجرات» (طاوسی، ۱۴۰۰، ص ۱۰۳-۱۲۲) اشاره کرد. از این رو، اخلاق سیاسی سوره حجرات با تمرکز بر معیارهای تفسیر ساختاری و تحلیل مضمون، مورد توجه نبوده است. بنابراین، نقطه تمایز این مقاله را می‌توان در استخراج داده‌های اخلاق سیاسی سوره با تفسیر ساختاری و تحلیل مضمون دانست.

۱. مفاهیم پژوهش

مهمترین مفاهیم این پژوهش که نیاز به بازتعریف دارند، عبارتند از:

۱-۱. دلالت سیاسی

با صرف نظر از اختلاف موجود در تعریف سیاست، چنانچه در متون سیاسی متداول است سیاست، عرصه‌ای برای کسب، حفظ، افزایش یا نمایش قدرت است و برای رهبری صلح‌آمیز یا غیرصلح‌آمیز

روابط میان افراد، گروه‌ها و احزاب در داخل یک کشور و روابط میان یک دولت با دولت‌های دیگر در عرصه جهانی به کار گرفته می‌شود (عالم، ۱۳۸۵، ص ۳۰). بنابراین به‌طور کلی، هر نوع دلالتی که برآمده از یک پدیده سیاسی - گفتار و رفتار - باشد، دلالت سیاسی نامیده می‌شود.

۱-۲. اخلاق سیاسی

اخلاق و سیاست، از قدیم در شمار تقسیمات حکمت عملی بوده است. اخلاق که بیشتر تمرکز خود را بر رفع رذائل و راه‌های معالجه نفس، و تحصیل ملکات نفسانی گذاشته، اغلب به دنبال قواعد و ضوابط اخلاقی است (نراقی، ۱۳۷۲، ص ۳۲). در این میان، اخلاق سیاسی به معنای مجموعه‌ای از رفتارها، گزاره‌ها و ارزش‌هایی مثل حق جویی، عدالت محوری، کرامت انسانی و تقوای سیاسی تأکید دارد (مهاجرنیا، ۱۳۸۱، ص ۱۲-۲۰).

۱-۳. سوره حجرات

یکی از سوره‌های مدنی قرآن و صد و هفتمین سوره‌ای است که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده است (معرفت، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۶۶). «حجرات» جمع حُجره و به معنای اتاق‌های متعددی است که در کنار مسجد پیامبر (ص) برای همسران ایشان تهیه شده بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۴۱).

۲. نوع و روش پژوهش

محتوای این مقاله، برآمده از دو روش تحلیل مضمون و مبانی تفسیر ساختاری است که در اینجا، تحلیل مضمون به عنوان یک ابزار، در خدمت یکی از مؤلفه‌های تفسیر ساختاری - تحلیل سیاق - قرار می‌گیرد. در ادامه، توضیح مختصری از دو روش ارائه می‌شود:

۱-۲. تحلیل مضمون

یکی از روش‌های ساده و کارآمد تحلیل کیفی، تحلیل مضمون است که مهارت‌های اساسی مورد نیاز برای بسیاری از تحلیل‌های کیفی را فراهم می‌کند. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006, p77-110). به‌طور کلی، سه دسته مضمون وجود دارد:

الف) مضمون پایه: مضمونی که مبین عنصر و محور مهمی در متن است و با ترکیب آنها، مضمون سازمان دهنده به دست می‌آید.

ب) مضامین سازمان دهنده: به مضامینی گفته می‌شود که واسطه بین مضامین فراگیر و پایه قرار می‌گیرند و تسلسل و پیوند میان آنها را ایجاد می‌کنند. از این رو، از در کنار هم

قرار دادن مجموعه‌ای از مضامین مرتبط و همسو که به یک مضمون جامع‌تر اشاره می‌کنند، مضامین سازمان‌دهنده پدید می‌آیند. در اینجا، با ترکیب مضامین پایه‌ای سوره حجرات، مضامین سازمان‌دهنده‌ای به دست آمده است که بسته‌های معنایی بزرگ‌تری را درون خویش جای داده‌اند و رشته‌های ارتباط میان شبکه آیات تلقی می‌گردند. بسامد و فراوانی کدهای پایه‌ای، تکرار معنایی مفاهیم، ارتباط معنایی میان مضامین پایه با همدیگر، و جهت‌گیری یکسان مضامین پایه‌ای از مؤلفه‌هایی است که مضامین سازمان‌دهنده را تحت بسته‌های معنایی بزرگ‌تر قرار می‌دهد.

ج) مضامین فراگیر: پس از به دست آوردن مضامین پایه‌ای و سازمان‌دهنده سوره حجرات، نوبت به ساماندهی مضامین سازمان‌دهنده ضمن مضامین فراتری می‌رسد که از درون این مضامین انتزاع می‌شود. مضامین فراگیر، در مرکز شبکه مضامین جای دارند. این مضامین، به دلیل شمولیت و جامعیت معنایی، گستره وسیعی از مضامین را در درون خود جای داده‌اند. براین اساس، به مضامینی که نقش کانونی و محوری دارند، مضامین فراگیر اطلاق می‌شود (شیخ‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۵۳).

۲-۲. تفسیر ساختاری

تفسیر بنایی یا ساختاری، از روش‌های نوین در تفسیر قرآن کریم است که به‌نوعی، روش تفسیر ابداعی دوره معاصر مفسرین به شمار می‌رود. مفسران و قرآن‌پژوهانی همچون محمد عبده، سید قطب و علامه طباطبایی و ... از جمله کسانی هستند که به این نوع تفسیر روی آوردند. «وحدت غرض سوره‌های قرآنی»، مهم‌ترین پیش‌فرض این روش است که در آن، مفسر با نگاهی جامع و کلی به سوره، درصدد فهم روح و هدف کلی سوره برمی‌آید و چگونگی ارتباط آیات به ظاهر پراکنده را با همدیگر و با مضمون محوری سوره کشف می‌کند (خامه‌گر، ۱۳۸۷، ص ۹-۱۳).

تلفیق دو روش: پس از داده‌کاوی اطلاعات به‌دست‌آمده از مؤلفه‌های تفسیر ساختاری، در بخش سیاق آن، به تحلیل مضمون می‌پردازیم، چراکه روش تحلیل مضمون، بیشتر بر بسامد واژگانی تکیه دارد و در آن، ابتدا مضامین پایه استخراج می‌شود و سپس به مضامین کلی‌تری تبدیل می‌شود که به آن سازمان‌دهنده می‌گویند، و بعد به مضامین شامل‌تری تبدیل می‌گردد که به آنها فراگیر گفته می‌شود.

نگارنده در نظر دارد پس از گردآوری مضامین و دسته‌بندی آنها، ضمن تجزیه و تحلیل شان، غرض سوره را از آیات کشف نماید و سپس ارتباط مضامین و غرض محوری آن را تبیین کند. ضرورت به‌کارگیری این دو روش در این است که کاستی‌های هر دو روش رفع، و محقق به درک صحیح از متن نزدیک‌تر شود؛ زیرا تفسیر ساختاری بیشتر درصدد دستیابی به قلب سوره است

و تا جایی به متن مورد نظر توجه می‌کند که بتواند محور موضوعی سوره را کشف نماید و کمتر به احصاء و بررسی همه مضامین سوره اهتمام دارد؛ لذا برای جبران این کاستی و غنای روش ساختاری، از تحلیل مضمونی برای بررسی سیاق سوره بهره جستیم، چراکه در روش تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل متن، از کوچک‌ترین واحد متن مورد نظر آغاز می‌شود و تمامی مضامین آن به صورت دقیق و موشکافانه مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد و ارتباط همه اجزای متن با یکدیگر روشن می‌گردد (بهروزی لک، ۱۳۹۵، ص ۱۰-۱۳).

۳. یافته‌های پژوهش

همان طور که بیان شد، داده‌های این مقاله، با تمرکز بر مؤلفه‌های تفسیر ساختاری و تحلیل مضمون استخراج می‌شوند. در تفسیر ساختاری، ابتدا برای آشنایی با دورنما و غرض سوره، نظرات مفسران - اعم از قائلین به تفسیر ساختاری و غیر آنها - را مد نظر قرار می‌دهیم، و سپس با عناصر تفسیر ساختاری، به پیگیری غرض محوری سوره حجرات می‌پردازیم.

۳-۱. کاربرد تفسیر ساختاری

این تفسیر، بیشتر تمرکز خود را بر متن، و پیدا کردن وحدت معنایی حاکم بر آن - نه برداشت جزیره‌ای و نقطه‌ای - قرار داده است، از این رو، غرض محوری سوره در این شیوه، «کشف کردنی» است و مفسر باید همت خود را صرف این امر کند. در ادامه، به نظرات مفسرین در رابطه با غرض سوره و به کارگیری این روش در متن سوره حجرات خواهیم پرداخت.

۳-۱-۱. نظرات مفسرین در مورد غرض سوره حجرات

در راستای کشف غرض سوره، به نظرات برخی از مفسران که در این حوزه ورود کردند، به اجمال اشاره می‌شود:

شاذلی، از مفسرین تفسیر ساختاری، غرض سوره را «بیان آداب» می‌داند (شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۳۳۳۵). علامه طباطبایی غرض سوره را بیان احکام تأمین‌کننده سعادت فردی و اجتماعی بیان کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۰۵). سعید حوئی، از قائلین به تفسیر ساختاری، اعتقاد دارد که این سوره از لحاظ محتوا، تکمیل‌کننده سوره فتح است. وی سوره حجرات را بیان‌کننده وظایفی می‌داند که حضرت رسول (ص) برای آنها ارسال شده است (حوئی، ۱۴۲۴، ج ۹، ص ۵۳۹۷).

ابن عاشور در التحریر و التنویر غرض سوره را بیان چند امر می‌داند؛ از جمله: الف) تعلیم آداب مورد نیاز مسلمین در برخورد با حضرت رسول (ص)؛ ب) صدق مسلمین در آنچه که خبر می‌دهند؛ ج) وجوب بررسی مطلق گزارش‌ها؛ د) پرهیز از اخلاق کافران و منافقین و ه) ارشاد مؤمنین به

مکارم اخلاق (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۶، ص ۱۷۸). بستانی نیز بیان سلوک اجتماعی انسان در ارتباط با پیامبر اکرم (ص) را غرض سوره می‌داند (بستانی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۳۲۲).

در تفسیر نمونه، غرض آیات، بیان آداب اخلاقی دانسته شده و آمده است: در این سوره، «مسائل بسیار مهمی در ارتباط با شخص پیامبر (ص) و جامعه اسلامی نسبت به یکدیگر مطرح شده، و از آنجا که بسیاری از مسائل مهم اخلاقی در آن بیان گردیده است، می‌توان آن را سوره اخلاق و آداب نامید» (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۳۰۰ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۲۹). قاسمی نیز غرض سوره را بیان آداب جلیله‌ای می‌داند که باید بین مردم و حضرت رسول (ص) رعایت شود (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۵۱۴). علامه جوادی آملی نیز غرض سوره را بیان آداب عنوان کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۷).

از تفاسیر ذکرشده این طور نتیجه می‌گیریم که غرض محوری سوره حجرات، بیان آداب بایسته و شایسته مربوط به جامعه مسلمین است که باید مورد رعایت قرار گیرد تا سعادت فردی و اجتماعی جامعه تأمین شود.

برخی از مفسران معاصر، غرض دیگری را نیز مطرح کرده‌اند که به محتوای سوره و فهم نگارندگان نزدیک است. عبدالکریم بهجت پور نسبت به غرض آورده است: «مقصود سوره، آسیب‌شناسی ادب، اخلاق و معاشرت مؤمنان و مسلمانان با پیامبر (ص) و یکدیگر به منظور تداوم پیوند ولایت با خدا و رسول (ص) و جلوگیری از بریده شدن رشته‌های برادری میان مؤمنان است» (بهجت پور، ۱۳۹۴، ص ۴۶۸).

در بخش بعد، با به‌کارگیری عناصر تفسیر ساختاری، غرض محوری سوره را کشف می‌کنیم که به‌نوعی ارزیابی نظرات مفسرین نیز قلمداد می‌شود.

۳-۱-۲. تفسیر ساختاری و غرض محوری سوره حجرات

تفسیر ساختاری، بیشتر از مؤلفه‌هایی استفاده می‌کند که فهم غرض سوره را در پی داشته باشد که عبارتند از: مکی یا مدنی بودن سوره، نام سوره، آهنگ ابتدایی و انتهایی، شأن نزول، اسماء الحسنی، قصص سوره و سیاق سوره (خامه‌گر، ۱۳۸۷، ص ۸).

سوره حجرات، چهل و نهمین سوره مدنی قرآن است. طبق قول مشهور، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سوره‌های مدنی، بیان قوانین شهری، قضایی، اجتماعی و دولتی و قوانین جنگ و صلح است؛ لذا این سوره، از سوره‌های مثنائی است که مفاد آنها عموماً دال بر مسائل اخلاقی و اعتقادی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۴۱). علامه جوادی آملی در رابطه با نام سوره می‌فرماید: «نام‌گذاری بسیاری از این سُور به‌عنوان «عَلَمٌ بِالْغَلَبَةِ» است و اینجا هم چون کلمه «حجرات»، در آیه چهار سوره مبارکه «حجرات» آمده، به نام سوره «حجرات» معروف شده است»

(جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۷). در فضیلت تلاوت این سوره، همین بس که روایتی از امام صادق (ع)، قاری آن را را زائر حضرت رسول (ع) می داند (ابن بابویه، ۱۴۰۶، ص ۱۱۵).

آیات آغازین سوره، به کارهای مؤمنین در مقابل خدای متعال و حضرت رسول (ص) و با یکدیگر پرداخته، و در آیات میانی، به برخی از آسیب های رفتاری مؤمنین اشاره کرده است. در آیات پایانی نیز فرازهایی را به تبیین حقیقت ایمان و ارتباط آن با عمل اختصاص داده است. در تفسیر مجمع البیان، ارتباط این سوره با سوره قبل خود را چنین بیان می کند که پس از آنکه خداوند، سوره فتح را با یاد پیامبرش به پایان رساند، این سوره را نیز با فضائل و تجلیل و تعظیم آن حضرت آغاز کرد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۳).

فراوانی اسماء الحسنی در این سوره از این قرار است: الله ۲۴ بار، غفور ۲ بار، رحیم ۳ بار، تَوَّاب ۱ بار، علیم ۳ بار، حکیم ۱ بار، خبیر ۱ بار، بصیر ۱ بار و سمیع ۱ بار. کاربرد فراوان نام جلاله «الله» یا نام «رب» در یک سوره و بالا بودن نسبت آماری آن، جهت گیری سوره را در زمینه «الوهِیة» یا «ربوبیت» نشان می دهد. به طور عمده، مخاطب سوره هایی که نام «الله» در آنها به فراوانی به کار رفته است، مؤمنان هستند و آنها را از لغزشگاه های اخلاقی و عملی، متوجه عظمت مقام خداوند می نماید (خامه گر، ۱۳۸۷، ص ۹-۱۳). آیات مشهوری که در این سوره قرار دارد، عبارتند از: آیه نبأ، آیه غیبت، آیه اخوَّت و آیه ای که تقوا را معیار سنجش می داند. آیات مشهور این سوره، پس زمینه این سوره را نشان می دهد که فضای کلان سوره، بر روی مسائل هنجاری و اخلاقی تمرکز دارد.

گزارشی که نسبت به شأن نزول این آیات در کتب تفسیری آمده است، شرایط نزول آیات را چنین بیان می کند:

۱. **آیه اول:** پیامبر (ص) به هنگام حرکت به سوی خیبر می خواست یکی از اصحاب را به جای خود در مدینه نصب کند. در این حال، خلیفه دوم شخص دیگری را پیشنهاد کرد. پس، آیه فوق نازل شد و دستور داد بر خدا و پیامبر (ص) پیشی مگیرید (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۳۰).
۲. **آیه دوم:** گروهی از طایفه بنی تمیم و اشراف آنها وارد مدینه شدند و هنگامی که داخل مسجد پیامبر (ص) شدند، صدا را بلند کردند و از پشت حجره هایی که منزلگاه پیامبر (ص) بود فریاد زدند: «یا محمد! اخرج الینا!» و می خواستند که با حضرت مفاخره کنند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۴).

۳. **آیه ششم:** این آیه در رابطه با ولید بن عقبه نازل شده است که پیامبر (ص) او را برای جمع آوری زکات از قبیله بنی المصطلق اعزام داشت. آن قبیله با خوشحالی به استقبال او شتافتند، ولی از آنجاکه میان آنها و ولید در جاهلیت خصومت شدیدی بود تصور کرد آنها به قصد کشتنش آمده اند. وی به حضور پیامبر (ص) بازگشت (بی آنکه تحقیقی در مورد این گمان کرده باشد) و پیامبر (ص) تصمیم به جنگ با آنها گرفت، که آیه نازل شد (همان، ص ۱۳۲).

۴. آیه نهم و دهم: میان دو قبیله اوس و خزرج (دو قبیله معروف مدینه) اختلافی افتاد، و همان سبب شد که گروهی از آن دو به جان هم بیفتند و با چوب و کفش یکدیگر را بزنند! (همان).
 ۵. آیه یازدهم و دوازدهم: گفته‌اند جمله «وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا» درباره دو نفر از اصحاب پیامبر (ص) است که رفیقشان سلمان را غیبت کردند. در این ماجرا، پیامبر (ص) سلمان را سراغ اسامة بن زید که مسئول بیت‌المال بود فرستاد. اسامة گفت: الان چیزی ندارم، و گفتند: او بخل ورزیده و درباره سلمان گفتند: اگر او را به سمت چاه بفرستیم، آب آن فروکش خواهد کرد! (همان، ص ۱۳۵).

۶. آیه چهاردهم و پانزدهم: جمعی از طایفه «بنی‌اسد» در یکی از سال‌های قحطی وارد مدینه شدند، و به پیامبر (ص) گفتند: طوایف عرب آماده پیکار با تو هستند، ولی ما با خانواده نزد تو آمدم و دست به جنگ نزدیم، و از این طریق می‌خواستند بر پیامبر (ص) منت بگذارند (شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۳۴۹).

۷. آیه شانزدهم تا هجدهم: بعد از نزول آیات گذشته، گروهی از اعراب خدمت پیامبر (ص) آمدند و سوگند یاد کردند که در ادعای ایمان صادقند و ظاهر و باطن آنها یکی است. از این رو، نخستین آیه مورد بحث نازل شد و آیه نیاز به سوگند را نفی کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۲۱۵).

همان طور که بیان شد، مطمئن‌ترین روش برای کشف غرض یک سوره، بررسی سیاق سوره و تکیه بر معنای منطوقی و مطابقی آن است. سیاق سوره حجرات، مملو از آیاتی است که حرکت جامعه ایمانی در ارتباط با حاکمیت را مورد توجه قرار داده است. در روش پژوهش بیان شد که سیاق سوره را با استفاده از تحلیل مضمون، مورد بررسی و مذاقه قرار می‌دهیم تا غرض سوره، از رهرو هر دو روش منکشف گردد.

۳-۲. کاربرست تحلیل مضمون

دریافت‌های محتوایی از متن، با استفاده از گام‌های سه‌گانه تحلیل مضمون - پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر - انجام می‌گیرد. مضامین پایه، بیانگر عنصر مهم و محوری، و مبین نکات دلالتی متن آیه است که در جدول ذیل با شماره آیه مشخص می‌شود:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْصِدُوا يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱)	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (۲)	إِنَّ الَّذِينَ يُغُضِّبُونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ (۳) إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنَ الْهُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۴)
---	--	---

تقدّم بر خدا و رسول	پیروی از جریان ها و گفتمان های خلاف جریان حاکمیت اسلامی	حرکت نکردن در راستای سیاست های حاکمیت
وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵)	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُضْحِكُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ (۶)	وَأَعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأُمْرِ لَعَيْنَتْكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ (۷) فَضَلَّ مِنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۸)
عدم اعتماد بر حاکمیت و گمانه زنی های آسیب زا	اعتماد بر پایگاه های خبری کذب	آسیب مردم گرایی محض
وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَفَاتِلُوا آلِي تَبَعِي حَتَّى تَفِيَّ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (۹) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۱۰)		
تفرقه و اختلاف های مؤمنین		
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بُئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۱۱)	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ (۱۲)	
مسخره کردن و دادن القاب زشت به یکدیگر	بدگمانی، تجسس، غیبت	
يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَ أُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۱۳)	قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴)	إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَنَابَزُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الضَّادِقُونَ (۱۵)
خود برتر بینی اقوام و قبایل مؤمنین	اطاعت پذیری مؤمنین از خدا و رسولش	شاخص جهاد و عمل گرایی در صدق ایمان
قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۶)	يُمْنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمْنُوا عَلَىٰ إِسْلَامِكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۷)	إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۸)
نظارت دائمی خداوند	شاخص جهاد و عمل گرایی در صدق ایمان	نظارت دائمی خداوند/ خداوند، عالم به ظاهر و باطن

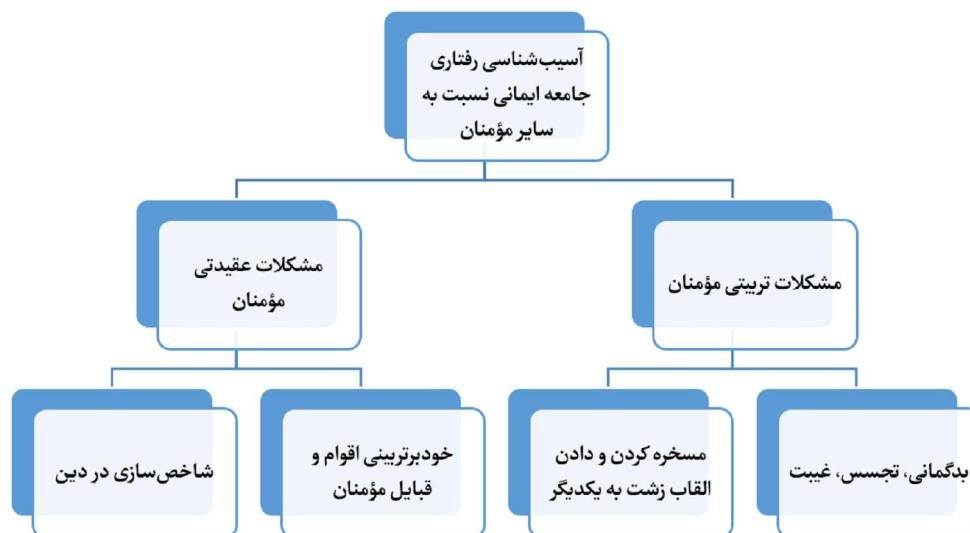
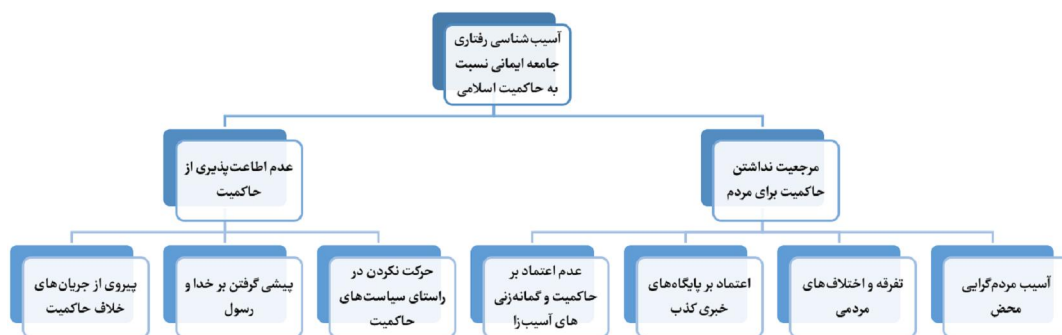
در مرحله بعد، مضامین پایه با استفاده از ویژگی‌های ذیل، در بسته‌های معنایی بزرگ‌تر قرار می‌گیرد، که همان مضامین سازمان‌دهنده است:

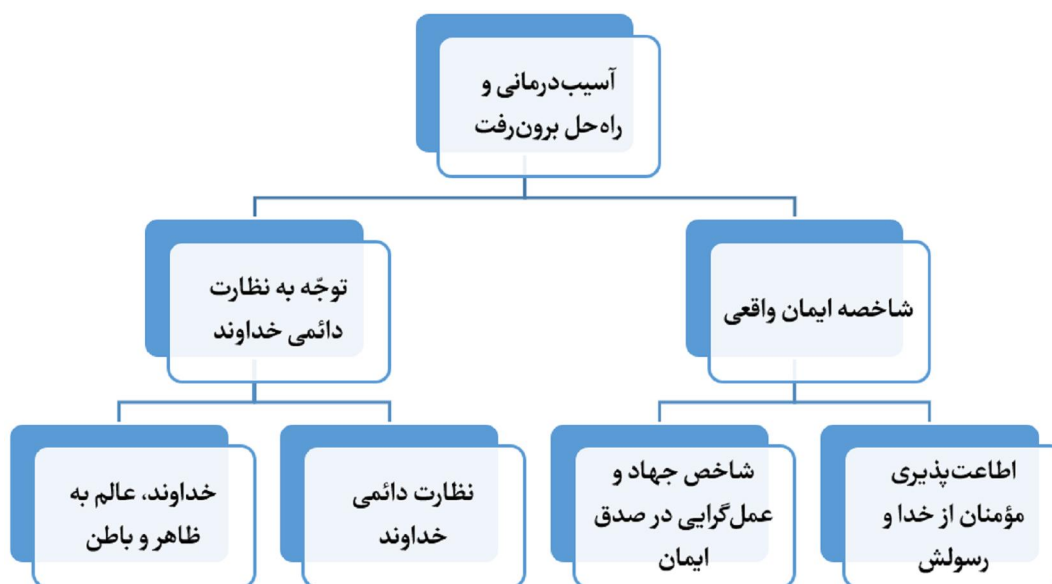
۱. بسامد و فراوانی کدهای پایه‌ای که عیناً بیانگر مفهومی مشترک در سوره هستند؛ برای نمونه: حرکت نکردن در راستای سیاست‌های حاکمیت.
 ۲. تکرار معنایی مفاهیم که از نظر اشتراک معنایی، در یک گروه معنایی قرار می‌گیرند؛ مانند تقدّم بر خدا و رسول و عدم تبعیت از حاکمیت و ... و قرار گرفتن در گروه معنایی «عدم اطاعت‌پذیری از حاکمیت».
 ۳. ارتباط معنایی میان مضامین پایه با همدیگر که سبب می‌شود در یک بسته معنایی واحد قرار بگیرند؛ برای نمونه: بدگمانی، تجسس، غیبت و ... و قرار گرفتن در بسته معنایی «مشکلات تربیتی مؤمنین».
 ۴. جهت کلی مضامین پایه‌ای که بیانگر وحدت موضوعی میان مضامین پراکنده است.
- در آخرین گام تحلیل مضمون، با توجه به ویژگی‌های فوق، مضامین هم‌جهت و متقارب به لحاظ معنا، در مفهوم گسترده‌تر و بسته معنایی بزرگ‌تر قرار می‌گیرد که همان مضامین فراگیر به شمار می‌روند. با بررسی آیات سوره حجرات، شبکه مضامین زیر به دست آمده است:

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر	غرض سوره
تقدّم بر خدا و رسول / آیه ۱	عدم اطاعت پذیری از حاکمیت	آسیب شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به حاکمیت اسلامی	آسیب شناسی رفتاری - عقیدتی جامعه ایمانی
پیروی از جریان ها و گفتمان های خلاف جریان حاکمیت اسلامی / آیه ۲			
حرکت نکردن در راستای سیاست های حاکمیت / آیات ۳ و ۴			
عدم اعتماد بر حاکمیت و گمانه زنی های آسیب زا / آیه ۵	مرجعیت نداشتن حاکمیت برای مردم		
اعتماد بر پایگاه های خبری کذب / آیه ۶			
آسیب مردم گرایی محض / آیه ۷ و ۸			
تفرقه و اختلاف های مؤمنین / آیه ۹ و ۱۰			
بدگمانی، تجسس، غیبت / آیه ۱۲	مشکلات تربیتی مؤمنین	آسیب شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به سایر مؤمنین	
مسخره کردن و دادن القاب زشت به یکدیگر / آیه ۱۱	مشکلات عقیدتی مؤمنین		
خود برتر بینی اقوام و قبایل مؤمنین / آیه ۱۳			
شاخص سازی در دین / آیه ۱۶			

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر	غرض سوره
اطاعت پذیری مؤمنین از خدا و رسولش/ آیه ۱۴	شاخصه ایمان واقعی	آسیب درمانی و راه حل برون رفت	آسیب شناسی رفتاری - عقیدتی - جامعه ایمانی
شاخص جهاد و عمل گرایی در صدق ایمان/ آیه ۱۵ و ۱۷			
نظارت دائمی خداوند/ آیه ۱۶ و ۱۸	توجه به نظارت دائمی خداوند		
خداوند، عالم به ظاهر و باطن/ آیه ۱۸			

از مجموعه مؤلفه های کشف غرض سوره و همچنین تحلیل شبکه مضامین سوره حجرات، این نتیجه به دست می آید که این آیات، درصدد ترسیم رفتار مؤمنانه در مقابل دیگران و حاکمیت از منظر آسیب شناسی است. بنابراین می توان غرض محوری سوره را «آسیب شناسی رفتاری - عقیدتی جامعه ایمانی» دانست که این سوره به تبیین آسیب های عمده جامعه و راه حل برون رفت از آن می پردازد. در جدول شبکه مضامین، ۱۵ مضمون پایه، ۶ مضمون سازمان دهنده و ۳ مضمون فراگیر استخراج گردید. چرایی تبدیل مضامین پایه به سازمان دهنده، با تأمل در جدول شبکه مضامین، قابل درک و تصدیق است.

باتوجه به شبکه مضامین، در ادامه به تبیین و تشریح مضامین و ارتباط آنها با یکدیگر و غرض نهایی می پردازیم.

۴. آسیب شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به حاکمیت اسلامی

این مضمون فراگیر، به آسیب شناسی رابطه مردم با حاکمیت و حضرت رسول (ص) می پردازد. مدینه، جایی است که شاهد قدرت حاکمیتی حضرت رسول (ص) و مسلمانان است و این امر، بعد از صلح حدیبیه و فتح مکه به اوج خود رسید، ولی باین حال خطراتی از درون، رسول خدا (ص) و حاکمیت ایشان را تهدید می کرد، و آن مسئله پیشی گرفتن از حاکمیت در عرصه های مختلف بود؛ لذا مضامین برآمده از آیات، برای شناساندن این آسیب نازل شد. یکی از مضامین سازمان دهنده که تحت این مضمون فراگیر قرار می گیرد، عدم اطاعت پذیری از حاکمیت است.

۴-۱. عدم اطاعت پذیری از حاکمیت

این مضمون سازمان دهنده، دارای مضامین و عناصر مهمی است که به آنها اشاره می کنیم:

الف) پیشی گرفتن بر خدا و رسول: خدای متعال در آیه اول به صراحت نسبت به مؤمنین می فرماید «لا تقدّموا بین یدی الله و رسوله»، یعنی نهی از تقدّم بر خدا و رسول (ص). علامه طباطبایی در این باره بیان می کند: «اینکه این کلمه را هم به خدا نسبت داده و هم به رسول خدا (ص)، خود دلیل بر این است که منظور از آن، جلو زدن از چیزی است مشترک بین خدا و رسول (ص) و آن، مقام حکمرانی است که مختص است به خدای سبحان و - با اذنش - به رسول او. شاهد بر اینکه مراد از «بین یدی» حکم است، این

می‌باشد که آیه شریفه را با جمله «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» آغاز، و با جمله «وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَمِيعٌ عَلِيمٌ» ختم کرده، که از ظاهر آن برمی‌آید مراد از «بین یدی» آن مقامی است که ارتباط به مؤمنین متقی دارد، به کسانی ارتباط دارد که هم به خدا و رسولش ایمان دارند، و هم از آن دو پروا. و آن مقام، همان مقام حکم است که مؤمنین، احکام اعتقادی و عملی خود را از آن مقام می‌گیرند» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۰۵). بنابراین، پیشی گرفتن بر آنها در حکمرانی و اجرا، مورد نهی واقع شده است.

ب) پیروی از جریان‌های خلاف حاکمیت: مضمون دوم این سوره، مؤمنین را از «بالا بردن صدا در مقابل پیامبر» منع کرده است. شأن نزول‌هایی هم که به آنها اشاره شد، همین معنا را تأیید می‌کنند. ولی به عقیده نگارنده، آیه در مقام بیان یک حکم اجتماعی - نه فردی - است؛ به این معنا که تمام اجزای اجتماع باید حاکمیت دینی را در رأس هرم جامعه - در عرصه قانونگذاری و تصمیم‌سازی - ببینند، و سعی در تکمیل این مقصود داشته باشند؛ چراکه «بلند کردن صدا» دو عیب دارد: منظور و مراد شخص یا نهاد شنیده نمی‌شود و ترتیب اثر داده نمی‌شود، و ضمناً تقدّم بر آن پیش می‌آید. بنابراین، نهادها و سازمان‌های در طول حاکمیت تا می‌توانند باید در خدمت اهداف، مقاصد و سیاست‌گذاری‌های حاکمیت باشند، و مواضع و خواسته‌های آن را تکمیل کنند.

ج) حرکت نکردن در راستای سیاست‌های حاکمیت: مضمون سوم، کسانی را که غصّ صوت در مقابل رسول خدا(ص) دارند، امتحان‌شدگان به تقوا معرفی کرده است که در نهایت، مغفرت و اجر عظیم، نصیب آنها می‌شود. در مقابل، آیه چهارم این سوره، کسانی را که در این مسیر هستند، «بی عقل» توصیف می‌کند (همان، ص ۳۱۰).

۲-۴. مرجعیت نداشتن حاکمیت برای مردم

این مضمون سازمان‌دهنده، برآمده از مضامین پایه‌ای زیر است:

الف) عدم اعتماد بر حاکمیت و گمانه‌زنی‌های آسیب‌زا: یکی از مسائلی که مردم باید نسبت به حاکمیت رعایت کنند، اعتماد بر حاکمیت و پرهیز از گمانه‌زنی‌های آسیب‌زا است؛ چراکه رعایت نکردن آن، فواید و ثمرات سیاست‌های حاکمیت را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد و نتیجه‌بخشی آن را به حداقل می‌رساند. برخی از مفسران، در تفسیر این مضمون فرموده‌اند: «زیرا در شکیبایی و ترک شتاب برای آنان، پاداش و ثواب خواهد بود و نیز این کار، احترام به پیامبر خدا(ص) و رعایت اخلاق است» (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۱۰۸ و طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۱). از نظر نگارندگان، این تفسیر، نگاه حداقلی به آیه کریمه است؛ زیرا مقام رسالت و همچنین حاکمیت ایشان در مدینه، اقتضای تفسیر دیگری

را دارد. آیه شریفه، صبر بر خروج رسول خدا(ص) را خیر مطلق دانسته است. در میان مفسرین، صاحب محاسن التأویل نگاهی نزدیک به نگارندگان را بیان کرده است: «چه بسا شتابزدگی در خروج، غضب رسول خدا(ص) را به همراه داشته باشد، و این امر، فواید رؤیت و کلام ایشان را از بین می برد». به صورت کلان، تفسیر سیاسی - اجتماعی امروزی این مسئله، سوء ظن به حاکمیت و عدم اطمینان به اوست (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۵۱۹).

ب) اعتماد بر پایگاه های خبری کذب: این مضمون، امری بسیار راهبردی را در عرصه اجتماعی، مورد نظر قرار داده است، و اینکه پایگاه های خبری موثق تحت نظر حاکمیت، دستورات حاکمیتی را بیان کند؛ حال چه این اخبار، داخلی باشد و چه خارجی. بر این اساس، ضرورت دارد شفاف سازی لازم از سوی حاکمیت انجام گیرد و دروغ پراکنی افراد فاسق و رسانه های بیگانه و خارج از محور برنامه های حاکمیت مسدود شود، چراکه تباهی جوامع بر اساس گزارش های بررسی نشده، امری روشن در میان عقلا است، و عقلا معتقدند که رابطه بین مردم و حاکمیت با این اخبار برقرار می شود، که اگر این رابطه به درستی انجام نگیرد، اعتماد سازی مختل می شود، و بزرگ ترین سرمایه اجتماعی، یعنی اعتماد مردم نسبت به حاکمیت، دچار اختلال می گردد. بنابراین، آیه شریفه، بصیرت افزایی جامعه نسبت به گزارشات حاکمیتی را مورد نظر قرار داده است (مغویه، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۱۰۹).

ج) آسیب مردم گرایی محض: این مضمون راهبردی، محور دلالت خود را تبیین آسیب «مردم گرایی محض» و «ضرورت وجود دین در عرصه زندگی» می داند؛ چراکه به حضور رسالتی پیامبر اکرم(ص) در بین مردم اشاره دارد، و بیان می کند که اگر رسول خدا(ص) در بیشتر امور مطیع شما باشد، و گوش به حرف شما باشد، ضرر خواهید کرد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۲). حضور رسالتی پیامبر اکرم(ص)، جنبه دیگری دارد و آن، وجود دین در میان نوع بشر است که سبک زندگی مردم را تنظیم کند. آیات قرآن کریم، به کرات در رابطه با ضرورت رهبری الهی و نشان دادن مسیر سعادت توسط پیامبر صحبت به میان آورده که شاید مهم ترین آیه در این رابطه، آیه ۲۱۳ سوره بقره است. علامه در این باره می فرماید: «فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ، وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ»؛ به طوری که ملاحظه می کنید، بعثت انبیا را مقارن و توأم با بشارت و تهدید کرده، که همان فرستادن کتابی است مشتمل بر احکام و شریعی که اختلافشان را از بین می برد (همان، ج ۲، ص ۱۲۰). بنابراین، یکی از آسیب هایی که جامعه ایمانی را تهدید می کند، دخالت های غیر تخصصی و سلیقه ای در امور پیامبر(ص) و نظام حاکمیتی ایشان است. ورود نظرهای غیر تخصصی، غیر علمی و سلیقه ای را می توان در سه عرصه سیاست گذاری کلان، و راهبردها و تصمیم گیری های خرد مورد توجه قرار داد، و به عنوان آسیب از آن بحث کرد.

د) **تفرقه و اختلاف های مردمی:** این مضمون، محور بیانات خود را اصلاح بین مؤمنین قرار داده است. امروزه پیشرفته شدن روابط در سطوح مختلف اجتماعی ایجاب می کند که نهادی را برای ساماندهی روابط بین مردمی، اعم از روابط بین دو شهر همسایه، یا روستای همسایه و ... ایجاد کنیم تا روابط از هرگونه اختلاف قومی، نژادی و فرهنگی مصون بماند و به انحراف کشیده نشود. البته گاهی اوقات پیش می آید که درجه انحرافات مؤمنین، به سطوح حاکمیتی می رسد، و با حاکمیت یا نهاد زیر نظر حاکمیت دچار تعارض می شوند، که در فقه از این گروه به «بغات» یاد می شود. با اثبات ولایت فقیه، دایره خروج بغات بر امام معصوم، به ولی فقیه و حاکمیت اسلامی نیز تعدی می کند. از این رو بغات کسانی هستند که از داخل نظام و بلاد اسلامی علیه نظام آشوب می کنند که خود بر دو نوع هستند: برخی از اینان تحت قبضه نظام هستند، که برخورد حاکمیت با آنها متناسب با جرمشان است، مانند تعدی درویشان در سال های اخیر و ... ولی برخی دیگر، تحت سلطه نظام نیستند، بلکه از پشتیبانی خارجی بهره می برند؛ به این نحو که امکانات و ادوات جنگی به آنها داده می شود، که طبق دستور صریح قرآن کریم با آنها مقابله می شود (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۳، ج ۲۱، ص ۴۰).

۵. آسیب شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به سایر مؤمنان

یکی از مضامینی که سوره حجرات به آن پرداخته است، موشکافی رابطه بین مؤمنان و ساماندهی اجتماعی آنها است. این مسئله، در شناسایی دو آسیب نمود دارد:

۵-۱. مشکلات تربیتی مؤمنان

این مضمون سازمان دهنده، از بطن عناصر زیر به دست آمده است:

الف) بدگمانی، تجسس، غیبت: آسیب دیگری که در لایه های میانی جامعه، جامعه ایمانی را مورد تهدید قرار می دهد، رفتارهای ناپسندی است که مؤمنان در مقابل یکدیگر انجام می دهند. قرآن کریم، به صراحت، سه رفتار زشت بدگمانی، تجسس و غیبت را تذکر می دهد که از احکام اخلاقی اسلام به شمار می رود. مراد از «اجتناب از ظن»، اجتناب از خود ظن نیست؛ زیرا ظن، نوعی ادراک نفسانی است، و چاره ای از آن نیست و نهی از آن صحیح نیست؛ لذا مقدمات آن می تواند مورد نهی قرار بگیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۴۸۳). همچنین در عبارت «وَلَا تَجَسَّسُوا»، کلمه «تجسس» به معنای پیگیری و تفحص از امور مردم است؛ اموری که مردم عنایت دارند پنهان بماند و تو آنها را پیگیری می کنی تا خبردار شوی (همان، ص ۴۸۴). مجمع البیان غیبت را این گونه معنا کرده است: در غیاب کسی عیبی از او بگویی که حکمت وجدان بیدار، تو را از آن نهی کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۳۷).

ب) مسخره کردن و دادن القاب زشت به یکدیگر: از آسیب‌هایی است که درجه اهمیت آن را در نزول استقلالی آیه می‌بینیم. آسیب‌زایی این مسئله در سطوح فردی، اجتماعی و شخصیت‌های مختلف و ... قابل رؤیت است (شاذلی، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۳۳۴۴).

۵-۲. مشکلات عقیدتی مؤمنان

الف) خودبرتربینی اقوام و قبایل مؤمنان: قرآن به همگان هشدار می‌دهد که از این عمل زشت بپرهیزند؛ چراکه سرچشمه استهزاء و سخریه، همان حس خودبرتربینی و کبر و غرور است که عامل بسیاری از جنگ‌های خونین در طول تاریخ بوده است. این «خودبرتربینی» غالباً از ارزش‌های ظاهری و مادی سرچشمه می‌گیرد؛ مانند اینکه فلان شخص، چون خود را از دیگری ثروتمندتر، زیباتر یا از قبیله‌ای سرشناس‌تر می‌شمرد، و احیاناً این پندار که از نظر علم و عبادت و معنویات، از فلان جمعیت برتر است، او را وادار به سخریه می‌کند؛ درحالی‌که معیار ارزش در پیشگاه خداوند، تقوا است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۷۹).

ب) شاخص‌سازی در دین: این مضمون، مستفاد از جوابی است که خدای متعال به کسانی که ادعای ایمان داشتند بیان کرده است: «قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ». در واقع، دینی که اعراب در نظر گرفته‌اند، دینی حدّاقلی بوده است؛ به این معنا که اسلام را برای تسلیم در مقابل خداوند کافی می‌دانستند. این شاخص‌سازی، به صورت کلان می‌تواند بدعت‌های شرعی را نیز دربرگیرد؛ یعنی چیزی را در دین وارد کنند که جزو دین نیست.

۶. آسیب‌درمانی و راه‌حل برون‌رفت

مضامین سوره حجرات، پس از آسیب‌شناسی، راه‌حل برون‌رفت از مشکلات را در دو محور و مضمون سازمان‌دهنده بیان می‌کند؛ به نحوی که با در نظر گرفتن و عمل کردن به مضامین آن، از حصار این آسیب‌ها خارج می‌شویم:

۶-۱. شاخصه ایمان واقعی

سوره حجرات، مولفه‌هایی را برای تبیین «حقیقت ایمان» بیان می‌کند که در مضامین زیر قابل دسترسی است:

الف) اطاعت‌پذیری مؤمنان از خدا و رسولش: در آیه «وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئاً»، کلمه «یلتکم» از ماده «لیت» اشتقاق یافته که به معنای نقص و چیزی است که از مفعول فعل کم کرده باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۷۴۹). همچنین مراد از اطاعت، اطاعت خالص و واقعی است؛ به‌طوری‌که باطن انسان با ظاهرش مطابقت داشته باشد،

نه اینکه همچون منافقان، تقلید اطاعت‌کاران واقعی را درآورد؛ درحالی‌که اطاعت خدا، استجابات دعوت اوست در هرچه که بدان دعوت می‌کند، چه اعتقاد و چه عمل. اطاعت رسول خدا(ص) نیز تصدیق رسالت او و پیروی از ایشان است در آنچه که بدان امر می‌کند؛ اوامری که مربوط به ولایت او در امور امت است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۲۹). خدای متعال برای سعادت جامعه اسلامی، رئیسی‌ترین و کلیدی‌ترین معیار برون‌رفت از مشکلات و آسیب‌ها را پیشی نگرفتن بر اولیای امر و حاکمیت دینی مشروع قرار می‌دهد.

ب) **شاخص جهاد و عمل‌گرایی در صدق ایمان:** در این مضمون، به صراحت بین ادعا و عمل تفکیک شده و ویژگی انحصاری مؤمنان را «عدم تردید و دو دلی» و «جهاد به مال و جان» معرفی کرده است. هنگامی که شخص، شیرینی ایمان را بچشد و به آن اطمینان پیدا کند و بر آن ثابت و ماندگار بماند، قطعاً برای پیاده کردن آن در واقعیت زندگی از پای نمی‌نشیند. او نمی‌تواند بین صورت ایمانی موجود در آینه قلب خود، و صورت ایمانی موجود در جهان بیرون جدایی و تفرقه ببیند؛ لذا حرکت خود را با جهاد با مال و جان شروع می‌کند تا آن را در جهان خارجی نشان دهد (شاذلی، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۳۳۴۹ و طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۲۸).

۲-۶. توجه به نظارت دائمی خداوند

الف) **نظارت دائمی خداوند:** در «وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»، خداوند پس از رد ادعای اعراب و تثبیت حق، توجه می‌دهد که رفتار و پندار مؤمنان و مدعیان، تحت رصد دائمی است. این رصد، هم «بکل شیء» است، و هم از جانب کسی است که علم ازل و ابد برای او به تثبیت رسیده و «علیم» است. این نظارت دائمی، با تعابیر مختلف، به ثبات رسیده است: یکی از حیث استفهام توبیخی «أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ» است، و آن یکی، جمله «وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» است و دیگری «بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» است، و آیه پایانی حجرات که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» که به بیان علامه: «إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۳۱).

ب) **خداوند، عالم به ظاهر و باطن:** فرد یا جامعه‌ای که این مضمون را سرلوحه عملکرد خود قرار دهد، به دنبال توجیه و فرافکنی و ... نمی‌رود؛ چراکه ذات مقدس او عین علم است، و علمش عین ذات اوست و به همین دلیل، علمش ازلی و ابدی است. ذات پاکش همه‌جا حضور دارد، و از رگ گردن به شما نزدیک‌تر، و میان انسان و قلبش حائل می‌شود. باین حال، نیازی به ادعای شما نیست. او راستگویان را از مدعیان کاذب به خوبی می‌شناسد و از اعماق جانیشان باخبر است؛ حتی درجات شدت و ضعف ایمان آنها را که گاه از خودشان نیز پوشیده است، نزد او روشن است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۲، ص ۲۱۶).

نتیجه‌گیری

این مقاله، تمرکز خود را بر دلالت‌یابی سوره حجرات از طریق تفسیر ساختاری و تحلیل مضمون قرار داده است. تفسیر ساختاری از طریق مؤلفه‌هایی همچون مکی یا مدنی بودن سوره، نام سوره، آهنگ ابتدایی و انتهای، شأن نزول، اسماء الحسنی، قصص سوره و سیاق سوره به متن سوره نظر افکنده، و در بخش سیاق با به کارگیری تحلیل مضمون، آیات سوره را مدنظر قرار دادیم، که خروجی آن داده پردازی و رسیدن به شبکه مضامین سوره و غرض آن در حوزه اخلاق سیاسی بود.

بعد از به کارگیری عناصر تفسیر ساختاری، در بخش سیاق آن، در گام اول به استخراج مضامین پایه پرداختیم، و با ملاک قرار دادن بسامد کدهای پایه و ارتباط معنایی بین آنها به مضامین کلی تری (سازمان دهنده) راه یافتیم، که آن مضامین نیز در چتر مضمون کلی و شامل تری قرار گرفت، که تحت عنوان مضامین «فراگیر» بررسی شدند.

غرض محوری سوره حجرات «آسیب‌شناسی رفتاری - عقیدتی جامعه ایمانی» شناخته شد، که خروجی سه مضمون فراگیر آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به حاکمیت اسلامی، آسیب‌شناسی رفتاری مؤمنین در جامعه ایمانی و آسیب درمانی بود. از این‌رو، دغدغه اصلی سوره حجرات را می‌توان آسیب‌شناسی رفتاری - عقیدتی در حوزه اخلاق سیاسی دانست، که به فراخور وضعیت آن روزهای مدینه و در حال مردم و حاکمیت آن زمان انشاء گردید. این مقاله سعی کرد که با نگاه فرازمانی و فرامکانی دلالت‌های سوره را با نگاه روز تطبیق دهد، و دلالت‌های آن را متناسب با حوزه اخلاق سیاسی بیان نماید، که در ذیل مضامین سازمان دهنده و مضامین پایه به تفصیل بیان گردید.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن عاشور، محمد بن طاهر؛ **التحریر و التنویر**؛ بیروت: مؤسسة التاریخ، ۱۴۲۰ ق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی؛ **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**؛ قم: دار الشریف الرضی، ۱۴۰۶ ق.
۳. بهجت پور، عبدالکریم؛ **شناخت نامه تنزیلی سوره های قرآن کریم**؛ قم: تمهید، ۱۳۹۴ ش.
۴. بستانی، محمود؛ **التفسیر البنائی للقران الکریم**؛ مشهد: مجتمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۲۲ ق.
۵. بهروزی لک، غلامرضا؛ «کشف دلالت های اجتماعی سیاسی سوره نمل با روش تحلیل محتوای کیفی»؛ پژوهش های قرآنی، دوره ۲۴، شماره ۱، ص ۵-۳۰، ۱۳۹۸ ش.
۶. جمعی از پژوهشگران؛ **موسوعه فقه اسلامی**؛ قم: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ۱۴۲۳ ق.
۷. جوادی آملی، عبدالله؛ **درس تفسیر سوره حجرات**؛ جلد سوم، ۱۳۹۵ ش: <http://javadi.esra.ir>.
۸. حوئی، سعید؛ **الاساس فی التفسیر**؛ مصر: دار السلام، ۱۴۲۴ ق.
۹. خامه گر، محمد؛ «نگرش جامع گرایانه به سوره های قرآن»؛ پژوهش های قرآنی، دوره ۱۴، شماره ۵۶، ص ۱۹-۵۱، ۱۳۸۷ ش.
۱۰. شاذلی، سید بن قطب؛ **فی ظلال القرآن**؛ بیروت: دار الشروق، ۱۴۲۵ ق.
۱۱. شیخ زاده، محمد؛ «تحلیل مضمون و شبکه مضامین»؛ اندیشه مدیریت راهبردی، دوره ۵، شماره ۲، ص ۱۵۱-۱۹۸، ۱۳۹۰ ش.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ **مفردات الفاظ قرآن**؛ بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن؛ **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۱۴. طباطبائی، محمد حسین؛ **المیزان فی تفسیر القرآن**؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
۱۵. طاوسی، مریم؛ «کاربست نظریه انسجام متن در سوره مبارکه حجرات»؛ **مطالعات سبک شناختی قرآن کریم**، دوره ۵، ش ۹، ۱۴۰۰ ش.
۱۶. عالم، عبدالرحمن؛ **بنیادهای علم سیاست**؛ تهران: نی، ۱۳۸۵ ش.
۱۷. عابدینی، روح الله؛ بهشتی، سعید و رشیدی، شیرین؛ «تربیت سیاسی از منظر قرآن کریم با رویکرد تدبیر سوره ای»؛ **علوم تربیتی از دیدگاه اسلام**، دوره ۸، ش ۱۴، ص ۲۲۳-۲۴۲، ۱۳۹۹ ش، SID. <https://sid.ir/paper/364591/fa>.
۱۸. قرطبی، محمد بن احمد؛ **الجامع لاحکام القرآن**؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.
۱۹. قاسمی، جلال الدین؛ **محاسن التأویل**؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق.

۲۰. کوراوند، علی اصغر؛ «آسیب شناسی جامعه نبوی از منظر سوره حجرات»؛ مطالعات قرآن و علوم، سال پنجم، پاییز و زمستان. ش ۱۰، ص ۱۵۱-۱۷۲، ۱۴۰۰ ش.
۲۱. معرفت، محمد هادی؛ آموزش علوم قرآنی؛ قم: التمهید، ۱۳۷۱ ش.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۲۳. مغنیه، محمد جواد؛ تفسیر الکاشف؛ قم: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۲۴ ق.
۲۴. مهاجرنیا، محسن؛ «امکان تأسیس اخلاق مدنی بر مبنای اخلاق سیاسی نراقی»؛ مجموعه مقالات همایش فاضلین نراقیین، قم، ۱۳۸۱ ش.
۲۵. نراقی، ملا احمد؛ معراج السعاده؛ تهران: کتاب فروشی اسلامیه، ۱۳۸۰ ق.
26. Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.